

ye fi 'ahdi'l-Moğul ve't-Türkmân, Bağdad 1370/1951, s. 64-65; H. G. Farmer, *The Sources of Arabian Music*, Leiden 1965, s. 62, 318; Gölpınarlı, *Katalog*, II, 271; A. Shiloah, *The Theory of Music in Arabic Writings*, München 1979, s. 264, 266-267; H. Sâdeddin Arel, *Türk Musikisi Kimindir*, Ankara 1988, s. 17; Prof. Dr. Gültekin Oransay *Derlemesi I* (haz. Serhad Durmaz – Yavuz Daloğlu), İzmir 1990, s. 107 vd.; M. Cihat Can, *XV. Yüzyıl Türk Musikisi Nazariyâtı: Ses Sistemi* (doktora tezi, 2001), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; *Osmanlı Musikî Literatürü Tarihi* (haz. Ekmeleddin İnsanoğlu v.dğr.), İstanbul 2003, s. 20-22; Rauf Yekta, "Lâdikli Mehmed Efendi", *Anadolu Mecmuası*, 1/1, İstanbul 1340, s. 9-14; Mustafa Yeşil, "Türk Musikisi Bibliyografyası Denemesi", *MM*, sy. 221 (1966), s. 139; Recep Uslu, "Lâdikli Mehmed Çelebi Üzerindeki Şüpheler", a.e., sy. 462 (1998), s. 33-38; a.mlf., "XV. Yüzyılda Yazılmış Türkçe Musikî Nazariyatı Eserleri", *TD*, XXXVI (2000), s. 462-463; a.mlf., "Türkçe Müzik Teorisi Eserleri Nasıl Çalışılmalı", *Folklor / Edebiyat*, sy. 58, Ankara 2009, s. 47, 52, 54; a.mlf., "Mehmed Çelebi, Lâdikli", *DiA*, XXVIII, 449; "Mehmed Çelebi, Lâdikli", *TA*, XXIII, 405; Öztuna, *BTMA*, II, 38; Nuri Özcan, "Osmanlılar'da Musikî", *Osmanlı Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, III, 217.

RECEP USLU

ZEYNUDDİN el-HÂFÎ

(زين الدين الحافي)

Ebû Bekr Zeynüddin Muhammed
b. Muhammed b. Muhammed el-Hâfî
(ö. 838/1435)

**Sühreverdiyye tarikatının
Zeyniyye kolunun kurucusu.**

15 Rebülevvel 757 (18 Mart 1356) tarihinde Horasan'ın Hâf şehrinde doğdu. Ailesi hakkında yeterli bilgi yoktur. Horasan, Mâverâünnehir, Azerbaycan, Irak, Şam, Mısır ve Hicaz bölgelerinde birçok âlimin derslerine devam etti. Celâleddin Fazlullah et-Tebrizî, Ebû Tâhir Celâleddin Ahmed el-Hucendî el-Medenî, Ebû'l-Berekât Sadreddin Ahmed b. Nasrullah el-Kazvî, İbnü'l-Cezerî, Zeynüddin el-İrâkî gibi âlimlerden icâzet aldı. Şehâbeddin el-Bistâmî, Şerîfüddin el-İskenderî, Ebû Bekir Zeynüddin et-Tâyebedî, Şehâbeddin Ahmed el-Fernevî gibi sûfilerin sohbet meclislerinde bulundu. Bir süre Tebriz'de Şeyh Kemâl-i Hucendî'ye hizmet ettikten sonra Şeyh İsmâil Sîsî'nin hizmetine girdi. Onun tavsiyesi üzerine Mısır'a giderek Sühreverdi şeyhi Nûreddin Abdurrahman eş-Şibrîsî (eş-Şîrsî) el-Mısırî'ye mürid oldu. Şibrîsî'nin yanında seyrüsülûkünü tamamlayıp icâzet aldı. İrşad faaliyetinde bulunmak amacıyla memleketine dönerken Bağdat'ta icâzetnâmesini kaybetti. Yıllar sonra tekrar Mısır'a gittiğinde artık hayatta olmayan şeyhinin halvethânesinde icâzetnâmesi-

nin bir başka nüshasını buldu (metni için bk. Lâmiî, s. 548).

Zeynüddin el-Hâfî, Hâf şehrinin Berâbât köyünde yaptırdığı hankah ve ribâtta irşad faaliyetine başladı. 812'de (1409) hâzırlayıp 830'da (1427) tescil ettirdiği anlaşılan vakfiyede bu yapıları kendisinin inşa ettirdiğini, ayrıca Bâharz bölgesinin Serbâlâ mezrasında bir tekkenin daha inşasının devam ettiğini belirtmektedir. Hâfî, Herat'ın Dervîşâbâd köyü ile Hâf, Bâharz ve Herat'ta bulunan bir kısım mezra, bağ ve su kanallarını bu üç tekke için vakfetti (Mahmûd Fâzıl Yezdî Mutlak, XXII [1989], s. 194-198). Abdürrahîm-i Rûmî'ye Muharrem 832'de (Ekim 1428) verdiği icâzetnâmeden (Lâmiî, s. 554) Herat'ın Dervîşâbâd köyünde de bir dergâhının olduğu anlaşılmaktadır. Zeynüddin el-Hâfî, kısa bir süre içinde halktan büyük ilgi görmesinin yanı sıra yöneticilerin de dikkatini çekti. Tavsiye ve uyarılarda bulunmak üzere dönemin yöneticilerine mektuplar yazması (Ali Şîr Nevâî, s. 396-397), Timur'un oğlu Şâhruh ile Tebriz Sultanı İskender arasında başlamak üzere olan bir savaşı önlemesi (Sehâvî, IX, 262) onun devlet adamları nezdindeki itibarını göstermektedir.

822 (1419) yılında hacca gitmek niyetiyle Horasan'dan ayrılan Zeynüddin el-Hâfî, Mısır'a vardığında kendisini karşılayanlar arasında Molla Fenârî de vardı. Hâfî'nin Fenârî ile birlikte Kudüs üzerinden hacca gidip tekrar Kudüs'e döndükleri kaydedilmektedir. Hâfî iki yıl sonra tekrar Mısır'a gittiğinde bu defa kendisini İbn Hacer el-Askalânî övücü bir beyit okuyarak karşıladı, o da İbn Hacer'e yine şiirle karşılık verdi. Kahire'de bulunduğu sırada Şâfiî fakihî Yahyâ b. Muhammed el-Münâvî, Cemâleddin el-Mürşidî el-Mekkî, Cemâl b. Celâl en-Neyrîzî ve Ebû'l-Fütûh Nûreddin Ahmed b. Abdullah gibi âlimler onun sohbetlerine katıldı. Kahire'den Kudüs'e geçtiği anlaşılan Hâfî, bir kısım risâleleriyle tarikat prensipleri açısından en önemli eseri olan *el-Veşâya'l-Kudsîyye*'yi 825 (1422) yılında burada tamamladı. Zeyniyye tarikatını Anadolu'ya getiren Abdüllatif el-Kudsî muhtemelen aynı yıl onu evinde misafir ederek sohbetlerinden faydalandı. Kudsî, hac için Kudüs'ten Mekke'ye giden Hâfî'ye annesinin rahatsızlığı sebebiyle refakat edemedi, ancak dönüşte onunla birlikte Horasan'a gitti. Taşköprizâde, Zeynüddin el-Hâfî'nin Anadolu'ya gelmediğini söyler (*eş-Şekâ'ik*, s. 71). Evliya Çelebi'nin, Bursa'ya geldiğini ve önemli halifelerinden Abdürrahîm-i Rûmî'nin ona bura-

da talebe olduğunu kaydetmesi (*Seyahat-nâme*, II, 399) ihtiyatla karşılanmalıdır. Zeynüddin el-Hâfî 2 Şevval 838 (1 Mayıs 1435) tarihinde Herat'ta vefat etti ve Mâlin'de defnedildi. Kabri daha sonra Dervîşâbâd'a nakledilmiş, buradan da Herat'ın Masla mahallesindeki İdgâh'a (İdgâh-ı Herat) götürülmüştür. Kabrinin yanına büyük bir imarethâne yapılmış, türbesi Timurlu Hükümdarı Ebû Said Mirza Han tarafından genişletilmiştir.

Zeynüddin el-Hâfî bölgede faaliyet gösteren Nakşibendî şeyhleriyle samimi ilişkiler kurmuş, Nakşibendiyye'nin pîri Bahâeddin Nakşibend ikinci hac yolculuğunda Herat'ta onu ziyaret etmiştir. Nakşibend'in önde gelen halifelerinden Muhammed Pârsâ ile Hâfî arasında ileri derecede bir dostluk oluşmuştur. Pârsâ 822'de (1419) hac sonrası uğradığı Medine'de vefat ettiğinde o sırada Mısır'da bulunan Hâfî onun için bir mezar taşı hazırlatmış ve kabri başına götürüp dikmiştir. Bir diğer Nakşibendiyye şeyhi Nizâmeddin Hâmûş'un, müridi Sa'deddin-i Kâşgarî'yi rüyalarını yorumlatması için Hâfî'ye gönderdiği belirtilir. Bununla birlikte Nakşibendiyye'nin etkili şeyhlerinden Ubeydullah Ahrâr'ın bazı görüş farklılıkları sebebiyle Hâfî'ye mesafeli durduğu görülmektedir.

Hâfî'ye intisap edenler arasında yeğeni Alâeddin b. Seyyid Affüddin, Hâce Şemseddin Muhammed Kûsevî, Mevlânâ Şemseddin Muhammed b. Esed, meşhur âlim Şemseddin es-Serahsî'nin oğlu Mevlânâ Ebû'l-Hayr Ahmed, "allâme" lakabıyla anılan Ahmed b. Şa'bân b. Şehâbeddin, Seyyid Ali Horasânî, İzzeddin Hanbelî, Ebû'l-Feth Şemseddin İskenderî, Celâleddin-i Kâyîni, *Hızırnâme* adlı manzum Türkçe eserin müellifi Muhyiddin Çelebi gibi önemli şahsiyetler vardır. Oğlu Şeyh Nizâmeddin Yahyâ da muhtemelen babasının yanında yetişmiştir. J. F. von Hammer-Purgstall, Halvetiyye'den Pîr İlyâs Amâsî'yi, H. J. Kissling ile D. S. Margoliouth, Nakşibendiyye'den Sa'deddin-i Kâşgarî'yi, J. S. Trimmingham, Akşemseddin'i Zeynüddin el-Hâfî'nin müridleri arasında saymıştır. Kaynaklarda bu üçünün Hâfî'ye mürid olmak için teşebbüs ettiklerinden söz edilmekte, ancak hiçbirinin ona intisabının gerçekleşmediği belirtilmektedir.

Zeynüddin el-Hâfî ile birlikte Sühreverdiyye tarikatında Zeyniyye adıyla bir kol teşekkül etmiştir. Hâfî'nin şeyhi Nûreddin Abdurrahman eş-Şibrîsî'nin Rifâiyye'den de icâzetli olması sebebiyle Zeyniyye, Sühreverdiyye ve Rifâiyye'yi birleştiren bir tarikat olarak kabul edilmiştir (Harîrîzâde,

ZEYNUDDİN el-HÂFÎ

II, vr. 107^b; Hüseyin Vassâf, I, 264). Hâfî'nin önde gelen halifelerinden Muhammed Tebâdegânî, Sadreddin Revvâsî, Dervîş Ahmed Semerkandî, Mahmûd Hisârî, Horasan bölgesi ve civarında; Sirâcuddin el-Mül-tânî, Abdülmelik el-Gaznevî Hindistan'da; Abdülmü'tî el-Mağribî, Ebû'l-Fütûh Nûreddin Ahmed Hicaz bölgesinde, Abdülkerîm b. Abdülazîz Suriye'de, Seyyid Safiyyüddin el-İcî, Ahmed b. Fakih Ali ed-Dimyâtî, ünlü âlimlerden Kemâleddin İbnü'l-Hümâm ile Eminüddin Aksarâyî Mısır'da; Ayasuluklu Şeyh Mehmed, Abdürrahîm-i Rûmî, Abdüllatif el-Kudsî ve Kudsî'nin birçok halifesi ağırlıklı olarak Anadolu ve Rumeli'de faaliyet göstermiştir (bk. ZEYNİYYE).

Tasavvuf anlayışını şeriat-tarikat-hakikat birlikteliği üzerine kuran Zeynüddin el-Hâfî, şeriat kurallarına riayet etmeden tasavvuf yolunda ilerlemenin mümkün olmayacağını vurgulamıştır. Ona göre bid'atlarla kirlenen kalbin ibadet ve taatle nurlanması mümkün değildir. Bütün ârifler Ehl-i sünnet çizgisini takip etmek suretiyle yüksek derecelere ulaşmıştır. Dervişler mümkünse dört Sünnî mezhebin görüşünü camederek uygulamalıdır. Sâlik zühde aykırı şeylerden feragat etmeli, şeyhi-ne tam bir teslimiyet ve sevgiyle bağlanmalı, diğer şeyhlerin de hak olduğunu kabul etmekle birlikte Allah'tan kendisine feyzin sadece şeyhi vasıtasıyla geleceğine inanmalıdır (*el-Veşâya'l-Kudsiyye*, vr. 4^b, 5^b-6^a, 25^b-27^a). Vahdet-i vücûd karşısında eleştirel bir tavır alan Hâfî'ye göre İbnü'l-Arabî'nin *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'sinde ve *Fuûşû'l-hikem*'inde ortaya koyduğu vahdet-i vücûd görüşü isabetli bir anlayış değildir (*Menhecû'r-reşâd*, vr. 76^{a-b}). Hâfî ayrıca, İbnü'l-Arabî'nin "hatm-i velâyet" (velîliğin en son mükâmil temsilcisi) görüşüyle firavunun imanlı öldüğüne dair görüşüne de karşı çıkmış, onun kendisini hatm-i velâyet şeklinde takdim etmesini bir şathîye kabul etmiş, velîliğin en son mükâmil temsilcisinin geleceği vaad edilen Muhammed el-Mehdî olduğunu söylemiştir (*el-Veşâya'l-Kudsiyye*, vr. 22^a). Ona göre "îmân-ı ye's" mahiyetindeki firavunun imanı makbul değildir (*Menhecû'r-reşâd*, vr. 76^{a-b}). Zeynüddin el-Hâfî'nin rüya tabirinde hayli mahir olduğu görülmektedir. *el-Veşâya'l-Kudsiyye*'sinde kaydettiği rüya yorumları derlenerek *Ta'bîrür-rü'yâ* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (TDK Ktp., A 37/1, vr. 1^b-41^a). Fâtih Sultan Mehmed devri âlimlerinden Kutbüddinzâde İznîkî de rüya yorumlarıyla ilgili *et-Ta'bîrür'l-münîf ve't-te'vîlû's-şerîf* adlı eserinde

(Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1733) Hâfî'den pek çok alıntı yapmıştır.

Eserleri. 1. Mühimmâtü'l-vâşılîn. 821'-de (1418) kaleme alınan eserde akaid ve tasavvufa dair konular anlatıldıktan sonra tasavvuf ehlinde bulunması gereken özelliklere ve sapkın zümrelerin hatalarına işaret edilmiştir (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1391, vr. 11^a-72^b). **2. el-Veşâya'l-Kudsiyye.** Hâfî, tasavvuf ve tarikat anlayışının temel esaslarını açıkladığı bu eserini müridlerin talebi üzerine 825'te (1422) Kudûs'te yazmış, Horasan'a gittiğinde bazı yerlerini değiştirerek son şeklini vermiştir. Birçok nüshası bulunan eserin Üsküdar Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'ndeki nüshasının (Aziz Mahmud Hüdâyî, nr. 3496) müellif hattı olduğu belirtilmektedir. Eser Hâfî'nin önde gelen halifelerinden Muhammed Tebâdegânî tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Bir başka tercümesi Hacı Halîfe Bursevî'ye ait olup eserin başka Türkçe tercümeleri de vardır. Mütercimleri tesbit edilemeyen bu tercümelerin bir kısmında metne sadık kalınmış, bir kısmında bazı ilâve açıklamalara yer verilmiş, bazılarında ise kısaltmalar yapılmıştır. Bekir Köle eserle ilgili yüksek lisans çalışması yapmıştır (*Zeynüddin Hâfî Hayatı Eserleri Tasavvuf Anlayışı ve el-Vasâya'l-Kudsiyye Adlı Eserinin Tahkiki*, 2001, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü). **3. Menhecû'r-reşâd râ Vâşıta-i Şalâh-ı İ'tikâd-ı İbâd.** Müellif, Ehl-i sünnet insanını ve buna uygun tarikat anlayışını anlattığı bu Farsça eserini Herat'ta kaleme almıştır (Süleymaniye Ktp., İsmihan Sultan, nr. 283, vr. 4^b-77^a; Hacı Mahmud Efendi, nr. 2829, vr. 1^b-45^a). **4. Mir'âtü't-tâlibîn** (*Risâle fi't-tasavvuf*). Tarikat ehli için gerekli bazı nasihatleri içeren birkaç sayfalık Arapça risâleyi H. T. Norris kısa bir değerlendirme yazısı ve İngilizce çevirisiyle birlikte yayımlamıştır ("The Mir'ât al-Tâlibin by Zain al-Din al-Khawâfî of Khurāsân and Herat", BSOAS, LIII/1 [1990], s. 57-63), Âzer Midhat, Norris'in makalesini ve eseri Farsça'ya çevirmiştir (*Mecelle-i Tahkikât-ı Târihi*, IV-V, Tahran 1369 hş., s. 81-99). **5. Hâşiye fi't-tasavvuf.** Şehâbeddin es-Sühreverdî'nin 'Avârifü'l-ma'ârif adlı eserinin hâşiyesi olup (Manisa İl Halk Ktp., nr. 45, Hk. 1156) Ramazan 829 (Temmuz 1426) tarihinde tamamlanan eserde 'Avârif'teki bazı kelime ve cümlelerin iza-hı yapılmıştır.

Zeynüddin el-Hâfî bazı tasavvuf meseleleri, tarikatın silsilesi, seyrü sülûk âdâbı ve mertebeleri, müridin yeme içme, giyim

kuşam ve davranış âdâbı gibi konularda çeşitli risâleler kaleme almıştır: *Risâle der Ma'rifet-i Tevbe* (Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., nr. 19, Hk. 3237/3); *Silsiletü't-tarîk ve lûbsü'l-hırka ve'l-muşâfağa* (*Silsiletü's-şüfiyye*) (İÜ Ktp., AY, nr. 243); *Der Beyân-i Letâ'if-i Seb'a* (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1420); *Risâle fi âdâbi's-şüfiyye* (Süleymaniye Ktp., Uşşâki Tekkesi, nr. 23); *Âdâb fi's-sülûk* (Süleymaniye Ktp., Murad Buhârî, nr. 210); *Risâle fi umûrin lâ-büdde minhâ li-men kâne 'aliyye'l-himme* (*Men âne 'aliyye'l-himme fi sülûki't-tarîki'l-mukarrebîn*; *Risâle fi's-sülûk*) (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1391); *Reyhânü'l-kulûb fi't-teveşşül ile'l-mahbûb* (*Risâle fi fazîleti'z-zîkr*) (Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 797). Hâfî tarikatta okunacak evrâd ve hizbi de derleyip bir araya getirmiş (metin için bk. Gümüşhânevî, II, 612-615), bu evrâd Alâeddin Ali b. Mûsâ Koçhisârî tarafından *Şerhu Evrâdi'z-Zeyniyye* (*Keşfü'z-zunûn*, I, 200-201), Kutbüddinzâde İznîkî tarafından *Tenvirü'l-evrâd* (Süleymaniye Ktp., Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 290, vr. 1^b-37^b) adıyla şerhedilmiştir. Müellif bunlardan başka *Mühimmâtü'l-vâşılîn* adlı eserinin çeşitli bölümlerinde on iki adet risâlesinin daha adını kaydetmiştir. Abdurrahman-ı Câmî onun Emîr Kivâmüddin Sincânî ile yazışmaları sırasında kaleme aldığı Farsça beyitlerinden birkaçını açıklamalarıyla birlikte yazmıştır (Lâmiî, s. 564). Zeynüddin el-Hâfî'ye dair Bekir Köle tarafından hazırlanan doktora çalışması (*Zeynüddin-i Hâfî ve Eserlerinde Tasavvuf Görüşleri*, 2009, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) daha sonra *Zeynüddin Hâfî ve Tasavvufî Görüşleri* adıyla yayımlanmıştır (İstanbul 2011).

BİBLİYOGRAFYA :

Zeynüddin el-Hâfî, *el-Veşâya'l-Kudsiyye*, Süleymaniye Ktp., Murad Buhârî, nr. 210, vr. 4^b, 5^b-6^a, 22^a, 25^b-27^a; a.mlf., *Menhecû'r-reşâd*, Süleymaniye Ktp., İsmihan Sultan, nr. 283, vr. 63^a, 76^{a-b}; Asilüddin Emîr Abdullah el-Hüseynî, *Risâle-i Mezârât-ı Herât* (nşr. Fikrî Selcûkî), Kâbil 1965, s. 88-89; Sehvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, IX, 260-262; Ali Şîr Nevâî, *Nesâyimü'l-mahabbe min şemâyimi'l-fütûuve* (nşr. Kemal Eraslan), İstanbul 1979, s. 246-247, 295, 318-319, 396-397, 399, 408; Reşhât Tercümesi, s. 91-92, 181-183; Lâmiî, *Ne-fehât Tercümesi*, tür.yer.; Taşköprizâde, *eş-Şekâik*, s. 68, 71-74; Mecdî, *Şekâik Tercümesi*, s. 92, 269; Hoca Sâdeddin, *Tâcü't-tevârih*, İstanbul 1280, II, 436-437; Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, I, 14-17, 134-135; II, 145; Hulvî, *Lemezât-ı Hulviyye*, Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 281, vr. 185^{a-b}, 189^a; *Keşfü'z-zunûn*, I, 200-201; II, 2012; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, 399; Hammer (Atâ Bey), II, 153; Harîrîzâde, *Tibyân*, II, vr. 59^a-60^a, 102^a, 107^{a-b}; Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, I, 263-264;

Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevi, *Mecmû'atü'l-aḥ-zâb*, [baskı yeri ve tarihi yok], II, 612-615; Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhâtü'l-havâṭir*, IV, 217; Brockmann, *GAL*, II, 266; İzzâhu'l-meknûn, II, 711; J. S. Trimmingham, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford 1971, s. 78; Reşat Öngören, *Tarihte Bir Ay-dın Tarikatı: Zeyniler*, İstanbul 2003, s. 11-31, 169-193; a.mlf., "Zeynüddin, el-Hâfi Ebû Bekir b. Muḥammed", *Mu.AU*, XI, 452-457; M. E. Subtelny, *Timurids in Transition Turco-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran*, Leiden 2007, s. 189, 235-236; Bekir Köle, *Zeynüddin Hâfi ve Tasavvufî Görüşleri*, İstanbul 2011, tür.yer.; Hüseyin Hüsameddin, "Molla Fenârî", *TTEM*, XVI/95 (1926), s. 383; XVII/96 (1928), s. 148; H. J. Kissling, "Einiges über den Zejnîje Orden im Osmanischen Reiche", *Isl.*, XXXIX (1964), s. 151-152; Mahmûd Fâzil Yazdı Mutlak, "Vakıf-nâme-i Zeynüddin Ebû Bekir Hâfi", *Mişkât*, XXII, Meşhed 1989, s. 194-198; H. T. Norris, "The Mir'ât al-Talibin by Zain al-Din al-Khawâfi of Khurâsân and Herat", *BSOAS*, LIII/1 (1990), s. 58-59; A. Zeki Velidi Togan, "Herat", *İA*, V/1, s. 438; D. S. Margoliouth – [Ahmet Subhi Furat], "Zeynüddin", a.e., XIII, 556; Hamid Algar, "Bahâeddin Nakşibend", *DİA*, IV, 459.

REŞAT ÖNGÖREN

ZEYNUDDİN el-İRÂKÎ

(bk. İRÂKÎ, Zeynüddin).

ZEYREK KİLİSE CAMİİ

İstanbul'da Fâtih Sultan Mehmed döneminde kiliseden çevrilen cami.

Bizans dönemine ait Pantokrator Manastırının kiliseleri olup Haliç'e hâkim bir tepenin üstünde teraslarla düzenlenmiş geniş bir arazi üzerinde kurulmuştur. Camiyi oluşturan birbirine bitişik üç kilisenin Bizans devrindeki isimleri Evrenin Hâkimi İsa Mesih (Hristos Pantokrator), Başmelek Mikhail (Arhangelos Mikhail) ve Şefkatli Mer-yem Ana'dır (Theotokos Elaiusa). Manastır İmparator II. Ioannes Komnenos'un eşi, Macar Kralı Laszlo'nun kızı Eirene tarafından 1124 yılı dolayında inşa edilmeye başlanmış ve imparatoriçenin ölümünden sonra manastırı muhtemelen kocası tamamlamıştır. "Typikon" denilen ve kuruluş ilkelelerini belirleyen manastıra ait bir çeşit vakfiye ancak 1136'da yazılmıştır. Yapıların mimarı olarak Nikeforos bilinmektedir. Manastırın elli yataklı, beş bölümlü, iyi düzenlenmiş bir hastahanesi, kütüphanesi, yaşlılar yurdu, tıp mektebi, eczahane ve ayazma gibi bölümleri vardı. Başta yapının bânisi imparator ve imparatoriçe ile daha sonra Komnenos ve Palaiologos hânedanlarına mensup birçok kişi buraya gömülmüştür. Bizans devri boyunca şehrin çok saygı gösterilen yapıları arasında olan manastır Latin işgali esnasında Venedikli Ka-

tolik din adamları tarafından kullanılmıştır. Bu sırada yapıların zengin kilise eşyası, hristiyan azizlere ait bazı kutsal hâtıralar (rölikler), hatta yapı malzemeleri başta Venedik olmak üzere Avrupa'nın değişik şehirlerine götürülmüştür. Bizans'ın son devrinde manastır hastahanesinin varlığını sürdürdüğü, başhekimliğini de bir Türk'ün yaptığı kaynaklarda belirtilir. Manastırdan günümüze ulaşan kiliselerden ikisi kapalı Yunan haçı planlıdır, ortada yer alan ise iki kubbe ile örtülen tek nefli bir yapıdır. Duvarlar büyük ölçüde eski binalardan getirilen taş-tuğla malzeme ile ve tuğla ağırlıklı olarak örülmüştür. Duvarların genelinde bu dönemde çok yaygın olan ve bir sıra tuğlanın geri çekilmesiyle yapılan gizli tuğla duvar örgüsü kullanılmıştır. Kiliselerin bir imparatorluk tesisi olarak çok zengin biçimde süslendiği anlaşılmaktadır. Duvarların belli bir seviyeye kadar eski yapılardan sökülerek getirilen renkli mermer levhalarla kaplı olduğu, üst kısımları ve örtü sisteminin mozaik tekniğinde zengin bir süslemeye sahip bulunduğu kalan izlerden tesbit edilmektedir. Pencereelerde çok zengin renkli camlarla yapılmış vitrayların yer aldığı, 1970'lerde gerçekleştirilen restorasyonlarda ele geçen parçalar sayesinde ortaya çıkmıştır. Güneydeki yapının zemini de Bizans döneminden günümüze kalan, en zengin "opus sectile" tekniğinde mermer döşemelerden birine sahiptir. Döşemenin düğümlerle birbirine bağlanan dairesel madalyonlarından bazılarının antik sanattan esinlendiği sanılan figürlü süslemesi çok iyi korunmuştur. Bu döşemenin varlığı ahşap kaplamanın 1950 yıllarında değiştirilmesi sırasında tesbit edilmiştir. Binanın zengin süslemesi mermer, cam, taş, mozaik ve fresko gibi değişik malzeme gruplarında ortak motiflerle şekillenen bir bezeme üslûbu ile yapılmıştır.

Bugüne ulaşmayan manastır birimleri-nin batı cephesi boyunca büyük bir avlu-

nun etrafında yer aldığı tahmin edilebilir. Bunları taşıdığı düşünülen bazı sarnıçlar günümüzde mevcuttur. Fâtih Sultan Mehmed fetihten sonra bazı Bizans yapılarına bir İslâm şehrinde bulunması gereken yapı fonksiyonlarını vermiş, bu sırada Pantokrator Manastırını bir medrese haline getirilmiş ve yapı İstanbul'un Osmanlı dönemine ait ilk eğitim kurumu olmuştur. Medresenin müderrislerinden Zeyrek lakaplı Molla Mehmed Efendi yapının Osmanlı dönemindeki isminin kaynağıdır. Muhtemelen manastırın keşiş hücreleri medrese hücrelerine dönüşmüş, kiliseleri de hem mescid-dershane hem de cami olarak kullanılmıştır. Binanın medrese fonksiyonu ile birlikte cami halinde kullanıldığı Fâtih vakfiyelerinde açıkça belirtilmiştir. Fâtih Külliyesi'nin medreseleri inşa edildiğinde yapı Abdullah-ı İlâhî'ye verilmiş ve bir zâviye şeklinde faaliyetini sürdürmüştür. Bizans kiliselerinin farklı dönemlerde yapılan bölümlerinin tamamı Osmanlı döneminde cami halinde kullanılmıştır. Caminin batı cephesinde inşa edilen tuğla minare de muhtemelen Fâtih dönemine aittir; ancak Osmanlı dönemi boyunca onarımlar geçirmiştir. Cami yapılarının güneyinde Bizans dönemi duvarlarının çevrelediği avluda, Akşemseddin veya Semerci İbrâhim Efendi Tekkesi diye bilinen tekkenin ne zaman kurulduğunu tesbit etmek güçtür. Batı duvarında Osmanlı döneminde açılan bir pencerenin üzerinde bulunan yedi satırlık mermer kitâbede Akşemseddin'in burada geçirdiği zamandan bahsedilmektedir.

Osmanlı devri boyunca kullanılan ve korunan yapı 1766 depreminde büyük zarar görmüş, III. Mustafa döneminde yapılan esaslı onarımla bugünkü halini almıştır. Aynı dönemde kuzeydeki yapının örtü sisteminin büyük ölçüde çöktüğü ve Bizans üslûbunda yüksek kasnaklı bir kubbenin yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır. Caminin güneyine hünkâr mahfili de bu dönemde yapılmıştır. Mahfilin cami içi-

Zeyrek
Kilise
Camii –
Fatih /
İstanbul